

ספרד

(España). מדינה בדרום מערב אירופה, בחצי-האי האיברי, שטחה כ-505,000 קמ"ר וב-1930 היו בה כ-24 מיליון תושבים, כמעט כולם קתולים. בעשורים הראשונים של המאה ה-20 סבלה ס' מקיטוב חברתי, מזעזועים בכלכלה ומאי-יציבות מדינית. ב-1923 הוקם בה משטר רודני בראשות מיגל פרימו דה ריורה. ב-1930 התמוטטה הרודנות וכעבור שנה התמוטטה המלוכה והוקמה רפובליקה. ב-1936-1939 ניטשה בס' מלחמת אזרחים הרסנית ועקובה מדם בין הרפובליקנים ובין ה'לאומנים' – קבוצות של שמרנים, של קתולים ושל פשיסטים, שבהן תמך רוב הצבא. ה'לאומנים', בהנהגתו של הגנרל פרנסיסקו פרנקו, נהנו מתמיכת איטליה הפשיסטית, גרמניה הנאצית ופורטוגל הקורפורטיווית, והרפובליקנים קיבלו סיוע מברית-המועצות. ב-1 באפריל 1939 נסתיימה מלחמת האזרחים בניצחונם המלא של ה'לאומנים', ופרנקו היה לרודן. מיד אחרי נצחונו הצטרף פרנקו לחוזה האנטי-קומוניסטרן, שעליו היו חתומות גרמניה, יפן, איטליה והונגריה, ושהיה מכונן נגד ברית-המועצות (לימים הצטרפו לחוזה גרורותיה האחרות של גרמניה). ואולם, במלחמת-העולם השנייה שמר פרנקו על ניטרליות ארצו, וגם אחרי מפלת צרפת לא נתפתה לשידולו של היטלר בפגישתם באנדי (Hendaye) שבדרום צרפת ב-23 באוקטובר 1940, ולא הצטרף למלחמה לצד הגרמנים. ס' של פרנקו גילתה אומנם אהדה למדינות ה'ציר', ודיוויזיה של מתנדבים ספרדים אף השתתפו במערכה נגד ברית-המועצות (ה'דיוויזיה הכחולה', División Azul). ואולם, אחרי שכפות המלחמה החלו נוטות ברור לצד בעלות-הברית הקפיד פרנקו על מדיניות מאוזנת יותר. בתום המלחמה נתנה ס' מיקלט לנאצים ולמשתפי-פעולה עם הנאצים. ארגון האומות המאוחדות הטיל חרם דיפלומטי על ס' של פרנקו. ואולם, ה'מלחמה הקרה' בין המזרח למערב סייעה לס' לצאת מבידודה, ארצות-הברית קיבלה בסיסים צבאיים בס', וב-1955 נתקבלה ס' לאו"ם. פרנקו האריך ימים בשלטונו הרודני, עד מותו ב-1974.

הפשיזם בספרד והיהודים

במאות השנים שאחרי גירוש היהודים מס' וכפיית הנצרות על שאריתם ב-1492 לא היו עוד יהודים בס', ועל כול פנים לא היתה נוכחותם חוקית. המסורת הספרדית הזכירה מפעם לפעם נושאים הקשורים באשמת היהודים במות ישו, אך לא היו לכך השפעות מעשיות בחברה הספרדית ששוב לא היו בה יהודים. הלאומיות המודרנית התפתחה בס' באיטיות, וגם בראשית המאה ה-20 לא הגיעה לעוצמה במידה שהיתה שכיחה ברוב המדינות האחרות בדרום אירופה, במרכזה ובמזרחה. אך הדוקטרינה הפשיסטית החדיר לס' ארנסטו חימנס קבלירו, דמות בולטת באוונגארד הספרותי בסוף שנות ה-20. קבלירו הושפע בעיקר מהפשיזם האיטלקי, שבדרך-כלל לא התאפיין באנטישמיות גלויה. יתר על כן, בשעתו שירת חימנס קבלירו בצבא בשטח החסות של ס' בצפון מרוקו, והתרשם עמוקות משימור השפה

הספרדית ומכמה היבטים של התרבות הספרדית בקרב הקהילה היהודית הספרדית המקומית. הוא קיבל מענק ללמוד את תרבות הקהילות היהודיות הספרדיות ברחבי אגן הים התיכון, וכך נטה דווקא להתייחס בחיוב ליהודי ס' כאל גיבורי שימורה של תרבות ס'. רושם חיובי דומה למדי היה גם לכמה קציני צבא ספרדים במרוקו, ובמידה מסויימת אולי גם לגנרל פרנקו עצמו.

ב-1931 נוסדה תנועה פשיסטית מאורגנת ראשונה ושמה 'חונס' (Juntas De Ofensiva Nacional Sindicalista, Jons), ה'מועצות למתקפה לאומית סינדיקליסטית'. גם חונס קיבלה את עיקר השראתה מאיטליה, אף שפלגים אחדים שמו יותר ויותר לב לנציונל-סוציאליזם בגרמניה. תעמולת חונס התייחסה ל'ספרות היהודים' ול'קפיטליזם יהודי', אך נושאים אנטישמיים לא תפסו בה מקום בולט, משום שכמעט לא היתה להם כול אחיזה בחברה הספרדית.

הדמות המרכזית בפשיזם הספרדי העצמאי, חוסה אנטוניו פרימו דה ריורה שב-1933 יסד את תנועת הפלנחה (Falange Española), דחה את האנטישמיות. פעם, כאשר בעת התכנסות קרא אחד מתומכיו בקול: 'בוז ליהודים', דחה חוסה אנטוניו סיסמות שליליות מכול סוג שהוא, ועמד על כך שתעמולת המפלגה חייבת להדגיש סיסמות חיוביות אודות ס'.

אפשר למצוא לעיתים איזכורים אנטישמיים בפירסומים של הפשיזם הספרדי לפני מלחמת האזרחים, ואולם, עקרונות אנטי-יהודיים מילאו תפקיד קטן בחברה הספרדית, שכמעט שלא היתה בה קהילה יהודית ושמנהיגיה הפשיסטים הבכירים לא גילו עניין באנטישמיות.

הכוח העיקרי השני בלאומנות בס' היה הימין הקתולי. בחוגים הקיצוניים הימין הרדיקלי הקתולי היתה יותר עויינות רטורית כלפי היהודים מאשר בקרב הפשיסטים המוצהרים. אך רגשות העויינות הללו היו בגדר רטוריקה בלבד ולא תורגמו לשפת העשייה המדינית המעשית.

נראה שלא היתה סלידה של ממש ממי שהיו ממוצא יהודי. צאצא למשפחה יהודית ספרדית בולטת בטנג'יר, שכפי הנראה פרש מן היהדות, מלא תפקיד מכריע בתנועת הפלנחה בסביליה בתחילת מלחמת האזרחים, ותנועתו הלאומנית של פרנקו קיבלה ברצון תרומות כספיות מיהודים עתירי ממון בצפון מרוקו.

היהודים בספרד

במאה ה-19 חזרו יהודים והתיישבו בס'. בעלות הנאצים לשלטון בגרמניה התקיימה כאמור בס' הרפובליקה, חוקתה העניקה שוויון זכויות מלא לשאינם קתולים, וס' יכלה אפוא להיות ארץ מיקלט לפליטים יהודים מגרמניה. עד תחילת 1935 נכנסו לס' כ-3,000 יהודים ובפרוץ מלחמת האזרחים ביולי 1936 נאמד מספרם הכולל של היהודים בס' בכ-6,000 נפש. חברת

'היצם' סייעה לפליטים באמצעות ועדות 'עזרה' שהוקמו בברצלונה ובמדריד, וב-1935 בעקבות בדיקה שערכה חברת יק"א, שיגרה היצם כ-60 בעלי-מלאכה יהודים להתיישב בס'. במלחמת האזרחים ב-1936-1939 יצאו רוב היהודים את ס', וחברת היצם טיפלה במיוחד בהוצאת 394 פליטים ממנה. אלפי יהודים אחרים – מספרם נאמד בכ-7,000 – הגיעו אז לס' כמתנדבים בבריגדות הבין-לאומיות. הם היו כ-30% מכלל המתנדבים למלחמה נגד ה'לאומנים' שבהנהגת הגנרל פרנקו. כולם ראו במלחמתם מאבק עם הפשיזם והנאצים, בעלי-בריתו הפעילים של פרנקו. בנובמבר 1938 ניאותה ממשלת הרפובליקה להוציא מס' את הבריגדות הבין-לאומיות ונראה שלא נותר אף אחד מהיהודים הלל על אדמת ס'.

עם מפלת הרפובליקה ברחו המוני חייליה ונאמניה לצרפת. מספרם שם נאמד אז בכ-400,000-500,000, ושלטונות צרפת ריכזו רבים מהם במחנות ריכוז בריבסאלט (Rivesaltes), בגירס ובמקומות אחרים, ואלה היו מקיץ 1940 למחנות ריכוז ליהודים. בס' עצמה לא הותר לאחר נצחון ה'לאומנים' קיומם של ארגונים יהודיים כלשהם, אך חייהם הקהילתיים של יהודי שטח החסות של ס' במרוקו (ב-1940 – 14,734 נפש) וכן של היהודים בטנג'יר (ב-1941 – כ-8,000), שב-1940 השתלטה עליה ס' לא הופרעו. מעמדם של היהודים ההם נקבע על-פי חוקי ממלכת שלטון מרוקו ולא על-פי חוקי ס'.

אחרי מפלת צרפת, בקיץ 1940, נהרו רבבות פליטים אל גבול ס' בתקווה להגיע לנמלי חצי-האי האיברי ולהפליג לחוף מיבטחים. הקונסולים של ס' העניקו אשרות מעבר לבעלי אשרות כניסה לפורטוגל או לארצות אחרות. אומנם, ב-1940 ו-1941 הוחמרו התקנות בנדון, ואולם, למרות זאת עברו בשנים ההן רבבות פליטים בלי אשרות יעד. פליטים שנתעכבו בדרכם מחמת הפלגתן של אוניות לפני שהצליחו לעלות עליהן, או בעלי אשרות שפג תוקפן ופליטים שחצו את הגבול בלי היתר, הושמו במחנה הריכוז מירנדה דה אברו (Miranda De Ebro) או גורשו לצרפת. הקשרים ההדוקים שנקשרו בין משטרת הביטחון הספרדית ובין הגסטפו כבר לפני ביקורו של הינריך הימלר במדריד באוקטובר 1940, ובעיקר בעקבות ביקורו, גרמו שס' תסגיר פליטים שדרשו הגרמנים. עם זאת נמשכה ההגירה המסודרת של יהודים מגרמניה ברכבות דרך ס', עד שנאסרה היציאה מן הרייך באוקטובר 1941. בסך-הכול ניתן לשער שבמחצית הראשונה של המלחמה הורשו לעבור דרך ס' כ-20,000-30,000 יהודים. 300 עד 500 שהו אז במעצר בס' בהעדר אפשרות לצאת ממנה. יותר מ-4,000 יהודים בארצות אירופה השונות שהיו בני-חסותה של ס' (ראה להלן) זכו אז בהקלות שונות בארצות מגוריהם.

בקיץ 1942, בראשית הגירושים מצרפת ומארצות-השפלה למחנות ההשמדה, החלה בריחה בלתי חוקית של יהודים לס'. יהודים נמלטים שנתפסו נכלאו, והשלטונות ביקשו להחזירם לצרפת. כעבור זמן מה, משהצליחה נחיתת בעלות-הברית בצפון-אפריקה בליל 8 בנובמבר 1942 (מיבצע 'אבוקה' Torch) ובתגובה השתלטו הגרמנים גם על צרפת הדרומית, החלו

מאות צרפתים לעבור לס' בתקווה להגיע משם לצפון אפריקה המשתחררת. בלחץ הגרמנים התכוונו הספרדים לגרשם ולהסגירם ואף החלו לפעול בהתאם לכך. העניין הפך לנושא מרכזי ביחסן של בעלות-הברית לס', ובלחצן – בין השאר בלחצו האישי של וינסטון צ'רצ'יל – הודיעה ס' באפריל 1943 שפליטים שיגיעו לגבולה לא יגורשו ובלבד שיימצא להם דואג בימי שהותם בתחומה, ושהם יצאו בלי דיחוי ליעד אחר. בעלות-הברית אכן הפעילו מערכת סעד לנתיניהן המוכרים, שנעצרו במירנדה דה אברו ובתחנות משטרה בכול רחבי ס', ודאגו ליציאתם.

תחילה היה הטיפול בחסרי הנתינות, שרובם המכריע היו יהודים, מופקד בידי נציג בלתי-רשמי של הג'וינט, ד"ר סמואל סקרה, שפעל בברצלונה במסווה של נציג הצלב האדום הפורטוגלי. ב-10 באפריל 1943 הסכימה משטרת הביטחון הספרדית להקמתה של 'נציגות ארגוני הסעד האמריקניים בס' (Representation In Spain Of The American Relief Organizations) בחסות שגרירות ארצות-הברית ובראשותו של דיוד בליקנסטף, איש שירות הסעד של הקוויקרים. הנציגות, שעיקר מימונה בא מן הג'וינט, הגישה סעד לפליטים שהגיעו מעבר לגבול וסייעה בין השאר לנציג הסוכנות היהודית למיין מועמדים לעלייה כחלק מן הפעילות להוצאת חסרי הנתינות מס'. פרט לעניין אחד – הברחתם של מספר קטן של ילדים מצרפת לס' – לא כללה פעילותם של הנציגים הבלתי-ישירים של הארגונים היהודיים בחצי-האי האיברי יוזמות להעברת יהודים משטחי הכיבוש הגרמני לס'. היוזמה לעבור את הגבול היתה, ברובה המכריע, של הניצולים עצמם, ומסתיו 1943 יוזמתו של ארגון המחתררת היהודי בצרפת ה'צבא היהודי'.

על-פי אומדן מירבי ברחו לס' מקיץ 1942 עד סתיו 1944 ומצאו בה מיקלט ארעי כ-7,500 יהודים. באותה עת קרה אומנם שהוחזרו פליטים אל מעבר לגבול, ואולם, נראה שהמקרים הללו לא היו בגדר מדיניות שיטתית, ובעיקר – לא נעשה בנדון זה ניסיון להפלות את הפליטים היהודים לרעה. למרות השפעת הגרמנים בס' ולמרות איבתה של מפלגת השלטון לא סבלו הפליטים היהודים מרדיפות המכוונות במיוחד נגדם. אדרבה, מעדותם של פליטים רבים ניתן להסיק, שיהדותם לא קילקלה את יחסם האוהד של פשוטי העם לסבלם. השלטונות אף הם נהגו בפליטים היהודים כבשאר הפליטים והתירו גם להם לשהות, עד ליציאתם מס', בעיירות קטנות ואף בברצלונה ובמדריד, בתנאי שיתייצבו במשטרה ובתנאי שארגון הסעד היהודי ישא בכול הוצאותיהם.

יהודים בני חסותה של ספרד בארצות הכיבוש. יותר מ-4,000 יהודים ממוצא ספרדי שחיו בארצות הכיבוש הגרמני היו בני חסותה של ס'. את מעמדם קיבלו רובם לפני מלחמת-העולם הראשונה, כשפרשה ס' את חסותה על קבוצות קטנות של יהודים תושבי ממלכת העות'מאנים. בראשית שנות ה-20 עם ביטול משטר הקפיטולציות בתורכיה, קבעה ממשלת ס' נוהל, שעל-פיו יכלו בני החסות לקבל את אזרחות ס' מבלי להשתקע בה. בפרוץ מלחמת-

העולם השנייה היו כ-640 יהודים כלולים ברשימות בני החסות בנציגויות ס' ביוון, 107 ברומניה, כ-130 בבולגריה, פחות מ-50 בהונגריה ועוד כ-25 ביולגוסלוויה. בצרפת, שאליה היגרו יהודים רבים מן הבלקן, הגיע מספר בני החסות היהודים לכ-3,000, מהם כ-2,000 באיזור הכיבוש הגרמני. נוסף להם היו דרכונים ותעודות של ס' גם בידיהם של יהודים מעטים בגרמניה, בבולגיה ובהולנד. הגרמנים הכירו בכול אלה כאזרחי חוץ הזכאים להגנת ס'. מספר לא ידוע של יהודים ילידי מרוקו הספרדית נמצא במרוקו הצרפתית, ותביעת ס' משלטונות צרפת להכיר בחסותה עליהם ולהפקיעם מן הגזירות שנגזרו על היהודים היתה כרוכה בעימות בין שתי המדינות על השליטה בשטחי מרוקו.

במחצית הראשונה של המלחמה, כשנשקפה סכנת 'אריזציה' של הרכוש והגבלת התעסוקה וחופש התנועה גם על בני חסותה, הודיעה ס' לגרמנים בצרפת וכן לממשלת רומניה שאין בחוקי ס' הפליה מטעמי גזע ודת, ועל-כן אין להפלות מטעמים אלה את נתיניה. הנציגים הדיפלומטיים נצטוו לדווח על התנכלויות לנתינים היהודים, אך אם לא יועילו השתדלויותיהם – לא לעמוד על הפקעתם מתחולת החוקים הכלליים המקומיים אם אין בה משום פגיעה בריבונות ס'. מדיניות רבת סתירות זו, שלא נעלמה מעיני הגרמנים, הטילה את מירב עומס ההגנה על הנציגים הדיפלומטיים, והרבה היה תלוי ברצונם הטוב וביחסם האישי לבני חסותם. רכושם של נתיני ס' בצרפת הכבושה אכן נרשם בקונסוליה הכללית בפריס – במקום האריזציה – ואולם, כול מאמציו של הקונסול הכללי ברנרדו רולינד לשחרר 14 מנתיניו שנעצרו באוגוסט 1941 במחנה דרנסי, עלו בתוהו.

ב-21 בינואר 1943 הודיעה שגרירות גרמניה במדריד לממשלת ס' שעד 31 במרס תוכל להוציא את נתיניה היהודים ממדינות מערב אירופה, ובהודעות נוספות אחרי-כן הורחבה ההודעה גם לגבי שטחי הכיבוש האחרים. בדיונים הפנימיים בין משרדו של אדולף איכמן למשרד החוץ הוסכם, ש'כול היהודים שהיו בעלי נתינות זרה לפני המועד שבו תבענו מהממשלות הנוגעות בדבר להחזירם לארצם, ישוחררו'. בכך יכלה ס' להציל מהשמדה על ידי רפטריאציה את כול 4,000 נתיניה. אחרי היסוסים ונטיות בממשלת ס' שלא להתיר כלל את כניסת בני חסותה לס', הודיע שר החוץ, פרנסיסקו גומס חורדנה, לקונסול בפריס ש'תיתן אשרת כניסה לס' ליהודים ספרדיים שיוכחו, בתיעוד משביע רצון, את אזרחותם המושלמת ואת אזרחותו של כול אחד מבני משפחתם הנלווים אליהם'. הדרישה להצגת תיעוד מושלם צימצמה באורח דרסטי את מספר המועמדים להצלה. עם זאת, על-פי הוראה אחרת לשגריר ס' בברלין, צריכים היו נציגי ס' להמשיך ולפקח גם על רכושם של אותם שלא תותר כניסתם לס', משום היותו בגדר 'רכוש לאומי' ספרדי. ב-18 במרס פנה שר החוץ גם לשגרירות ארצות-הברית והודיע שיש בידו להציל יהודים ספרדיים, אך דרושה ערבות שהניצולים יוצאו מס' זמן קצר לאחר בואם. כדי להבטיח את יציאתם התנתה ממשלת ס',

בתכתובתה הפנימית ובפנייתה לאמריקנים, את בואה של כול קבוצת ניצולים ביציאתה של הקבוצה שקדמה לה. על הגשמת עיקרון זה עמדה ס' בתוקף.

ההגבלות והתנאים הביאו לידי כך שעד סוף המלחמה הגיעו לתחומי ס' לכול היותר 800 מנתיניה. הקבוצה הגדולה ביותר בין אלה היו 365 יהודים מסלוניקי שנאלצו להמתין כחצי שנה במחנה הריכוז בברגן-בלזן עד שקבוצה של 79 ניצולים מצרפת, שקדמה לה, הוצאה מס'. 155 יהודים מאתונה, שנעצרו בברגן-בלזן עד להוצאת הבאים מסלוניקי מס', כבר לא הספיקו להגיע לס'.

חסות ס' הועילה להצלתם של 107 היהודים מרומניה בלי רפטריאציה, וכן היה בבולגריה. ההגנה הנמרצת שהעניק קונסול ס' באתונה, סבסטיאן רומרו רדיגלס, לבני חסותו הצילה 235 מהם. בקיץ ובסתיו 1944 הצטרף נציגה של ס' בהונגריה לנונציוס האפיפיורי ולנציגים הדיפלומטיים הניטרליים האחרים במאמצייהם להציל יהודים. ל-45 הנתינים הספרדים המקוריים, ולעוד 352 יהודים הונפקו 'דרכונים מיוחדים'. ל-1,898 יהודים אחרים נמסרו כתבי חסות, שהעידו שנושאייהם עומדים להגר לס' ועל-כן הם בני חסותה. למספר כולל זה של 2,250 נפשות יש אולי להוסיף עוד 500 אחרים, שאודות הגירתם לטנג'יר שבשליטת ס' התנהל משא-ומתן נפרד.

עם סיום המלחמה הפך חלקה של ס' בהצלת יהודים לנושא חשוב בתעמולתה, במיוחד אחרי שמדינת ישראל הצטרפה ב-16 במאי 1949 למתנגדים להסרת החרם הדיפלומטי שהטילו האומות המאוחדות ב-1945 על משטרו של פרנקו. לרוע המזל חדרה התעמולה גם להיסטוריוגרפיה. הטענה העיקרית היתה, שפרנקו הגן על כול 'היהודים הספרדיים', והיא הפכה מכוח התעמולה לאגדה מקובלת שנקשרה במוצאו היהודי, לכאורה, (מצד אמו). יחסו האמיתי של המשטר אף כלפי אותם שהיו בני חסותו הוותיקים, ושמבחינת הגרמנים יכול היה להצילם, הועלמה מן הציבור. והנה דווקא בפרשה זו, שבה דובר במפורש ביהודים ולא בפליטים בני אומות שונות, נבחן יחסו של המשטר ליהודים. תרומתה של ס' למאזן ההצלה בהיקף שתואר כאן היתה בעיקר הודות לכך, שכאשר נקבעה מדיניות כללית לטיפול בפליטים לא נעשה ניסיון להפלות לרעה את היהודים.